

μα, δέντρα κ.ά. Από τις αντιλήψεις στα πνεύματα αυτά γεννήθηκαν στην Ευρώπη τα αερικά, οι νεράϊδες, οι νάνοι. Συχνά έχουν όψη όμοια με τους ανθρώπους, αλλά συνήθως δίχως ανθρώπινες αναλογίες. Μπορούν επίσης να εμφανίζονται με παράξενες και φανταστικές μορφές, να είναι αόρατα και να κατοικούν σ' ένα άλλο ον, σ' ένα ζώο, ή ακόμη και σε δέντρο. Ως βοηθητικά πνεύματα που τα προκαλούν με μαγικούς χειρισμούς να ενεργήσουν, έχουν την έδρα τους σε διάφορα αντικείμενα (τύμπανα, καλάθια κ.ά.). Ζουν μόνα τους ή καθ' ομάδες, όπου (όπως συμβαίνει στους Έβε της δυτικής Αφρικής και στους Ζίμπα της ανατολικής Αφρικής), κατέχουν ένα σύστημα συγγενείας. Συχνά είναι αρμόδια για ορισμένες λειτουργίες, π.χ. για σιδηρουργική, πόλεμο ή ασθένεια. Η ηθική τους ποιότητα είναι κατά κανόνα διττή ή ρυθμίζεται από τη λειτουργία τους. Ένα πνεύμα των ασθενειών συνδέεται φυσικά λόγω της φύσεώς του με την ασθένεια. Η διαφοροποίηση των λειτουργιών συντελεί και στο σχηματισμό αναλόγων ιδιοτήτων. Έτσι, διάφορα πνεύματα άλλαξαν προς το καλύτερο και έγιναν αγαθά όντα, «αγαθοδαίμονες».

Συναντήσεις με πνεύματα νεκρών είναι συχνές. Είναι δυνατόν πνεύματα, τα οποία τρομάζουν τους ανθρώπους σε ερημικές τοποθεσίες, να είναι φαντάσματα, δηλ. πεθαμένοι, στους οποίους δεν απονεμήθηκαν οι οφειλόμενες τελετουργίες. Είναι όμως δυνατόν να πρόκειται για πνεύματα της φύσης, που δεν έχουν καμιά σχέση με τους νεκρούς. Τέλος, υπάρχει και η δυνατότητα να είχε υπάρξει σε κάποια παλαιότερη εποχή μια σύνδεση πνευμάτων των νεκρών και πνευμάτων της φύσης, τα οποία με την πάροδο του χρόνου απέκτησαν δική τους αυτοτελή υπόσταση. Εξάλλου η σύνδεση πνευμάτων της φύσης και θεών είναι πολλές φορές τόσο στενή, ώστε σχεδόν δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες.

Τα πνεύματα συχνά χαρακτηρίζονται ως *δαίμονες*, και αντίστοιχα η πίστη στα πνεύματα ως *Δαιμονισμός*. Για την ονομασία αυτή καθ' εαυτήν δεν έχει να πει κανείς τίποτα· «δαίμων» πρώτα-πρώτα σημαίνει «θείον ον». Επειδή όμως η λέξη *δαίμων* έλαβε στη γλώσσα της βιβλικής διδασκαλίας αρνητική έννοια, δεν συνιστάται ο όρος δαιμονισμός ως επιστημονικός χαρακτηρισμός.

4. Οι θεοί

Αν δεχτεί κανείς μια προοδευτική ανάπτυξη της θρησκείας, πράγμα πολύ αμφισβητήσιμο, τότε μπορεί να δεχτεί ότι την πίστη στα πνεύματα την ακολουθεί η πίστη στους θεούς. Αυτούς δεν είναι δυνατόν να τους βρούμε παντού στις φυσικές θρησκείες. Όπου όμως παρουσιάζονται, κατέχουν μια ιδιαίτερη αυθυπαρξία και σταθερότητα, μια ευρύτερη διά-

δοση και ανώτερο βαθμό από ό,τι τα πνεύματα. Συχνά, ουράνια σώματα και ατμοσφαιρικά φαινόμενα θεωρούνται ως θεοί. Οι θεοί αυτοί τοποθετούνται έπειτα σε ένα ορισμένο τόπο, συνηθέστατα σ' ένα ψηλό βουνό. Οι λειτουργίες τους είναι ίσες ή όμοιες με εκείνες των πνευμάτων. Διασπάσεις μιας θεϊκής μορφής σε πολλές ή ενοποιήσεις διαφόρων θείων όντων καθώς και η γένεση νέων θεοτήτων με αποθεώσεις, π.χ. αρχηγών ή βασιλέων, κάνουν πολύμορφο τον θεϊκό κόσμο.

Σε πολλούς λαούς της φύσης προεξέχει μια μορφή από το πλήθος των θεών ή των πνευμάτων. Η μορφή αυτή είναι ο λεγόμενος *ανώτερος θεός* (*Hochgott*, ο «*υπέρθεος*»). Συχνά ο θεός αυτός δεν έχει καμιά γενεαλογική σχέση με τους άλλους θεούς, ζει αποτραβηγμένος από τον κόσμο και γι' αυτό ελάχιστη σχέση έχει με τον κόσμο και τον άνθρωπο. Βεβαίως διηγούνται ότι ο θεός αυτός έχει δημιουργήσει μερικά πράγματα, αλλά όχι τα πάντα, και ότι έχει δώσει κανόνες για τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Αλλά και ο θάνατος, τόσο ως φαινόμενο όσο και ως ατομικό και ομαδικό πεπρωμένο, ανάγεται σ' αυτόν. Εντούτοις η συνήθης αντίληψη για το θεό είναι ότι αυτός έχει αποσυρθεί ήδη από καιρό από τον κόσμο. Ανάμεσα σ' αυτόν και τους ανθρώπους υπάρχουν άλλα όντα, και προπαντός τα πνεύματα. Γι' αυτό στη θρησκευτική πράξη σχεδόν δεν παίζει κανένα ρόλο και δεν υπάρχει λατρεία γι' αυτόν, παρά σπάνια μόνο τον επικαλούνται στις προσευχές. Η απουσία του από τον κόσμο μπορεί να είναι τόση, ώστε αποβαίνει ένας *deus otiosus* (*otiosus*, *a-um* = «απράγμων, σχολάζων, ανωφελής»), και ως τέτοιος ομοιάζει με τον θεό του *Deismus*. Ενώτε ονομάζεται ως *ύψιστο ον*, αν και η έκφραση αυτή είναι ασαφής και παρανοημένη και ως χαρακτηρισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έναν δραστήριο θεό που στέκεται στην κορυφή της πυραμίδας του πανθέου. Άξιον παρατηρήσεως είναι ότι ο μεγάλος αυτός θεός θεωρείται κατά κανόνα ως αγαθός θεός σε αντίθεση προς άλλους θεούς και πνεύματα που μπορεί να είναι και κακά. Τέτοιου είδους μορφές ανώτατου αγαθού θεού, είναι π.χ. ο *Μοντίμο* στους Σότο της νότιας Αφρικής, ο *Καλούγκα* στους Άμπο της νοτιοδυτικής Αφρικής ή ο *Ιρούβα* στους Τζάγγκα της ανατολικής Αφρικής. Το όνομα μπορεί να συσχετίζεται με παραστάσεις προγονολατρίας (π.χ. ο *Μοντίμο*) ή με τον ουρανό και τα ουράνια σώματα (π.χ. ο *Ιρούβα*) ή να έχει άλλα ετυμολογικά γνωρίσματα.

Από την άποψη του περιεχομένου του το όνομα δεν δηλώνει τίποτε για τη λειτουργία του μεγάλου θεού. Επειδή ο ανώτερος θεός έχει λίγα γνωρίσματα, γι' αυτό το όνομά του συχνά χρησιμοποιείται από τη χριστιανική ιεραποστολή στις προσπάθειές της να επικοινωνήσει με τους λαούς αυτούς της Αφρικής και να τους εκχριστιανίσει δηλώνοντάς τους

ότι ο άγνωστος και ανώτερος αυτός θεός δεν είναι παρά ο αληθινός θεός της χριστιανικής Αποκαλύψεως.

5. Ο Τοτεμισμός

Ένα άλλο φαινόμενο θρησκευτικής υψής είναι ο λεγόμενος *Τοτεμισμός*. Το όνομα τούτο προέρχεται από τους Αλγογκίνους του νοτίου Καναδά και δηλώνει τη συγγένεια του ανθρώπου με μια ομάδα ζώων, και σε πολύ μικρότερο βαθμό με ένα είδος φυτών ή οποιοδήποτε αντικείμενο. Τον Τοτεμισμό τον διακρίνουν σε τρεις ομάδες: σε *ατομικό*, *ομαδικό* και *φυλετικό*. Ο τελευταίος, γνωστός μόνο από την Αυστραλία, σημαίνει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες μιας φυλής έχουν πάντοτε το δικό τους ατομικό *τότεμ*. Ουσιώδες για κάθε μορφή Τοτεμισμού είναι, ότι ο καθένας αισθάνεται ότι έλκει την καταγωγή του από το ζώο που είναι *τότεμ* του και γι' αυτό αισθάνεται ότι είναι συγγενής με όλα τα ζώα και με όλους τους ανθρώπους που ανήκουν στο είδος τούτο του *τότεμ* που φανερώνει την ίδια ενιαία καταγωγή τους. Τη συγγένεια αυτή την αισθάνονται τόσο πραγματική, ώστε ταυτίζουν τους εαυτούς τους με το ζώο. Συνέπεια τούτου είναι ότι δεν επιτρέπεται να φονεύουν και να τρώγουν το ζώο τούτο που είναι *τότεμ* (άρα ο εαυτός τους). Πολύ σπάνια παρατηρείται ο φόνος του *τότεμ*, αλλά και στην περίπτωση αυτή ο φόνος του είναι στενά συνδεδεμένος με εξιλαστήριες τελετές. Το συναίσθημα της συγγένειας επιδρά κατά τρόπον, ώστε δεν επιτρέπεται να συνάπτονται γάμοι μεταξύ των μελών της ίδιας τοτεμικής κοινότητας. Επενέργειες τοτεμιστικών παραστάσεων φαίνονται στην αποφυγή ορισμένων φαγητών και σε μερικά ονόματα. Γι' αυτό παλαιότερα οι ερευνητές μιλούσαν για έναν Τοτεμισμό *αποχής* και *απάρησης*. Σ' αυτόν αντιπαρατάχθηκε ένας *απολαμβάνων* Τοτεμισμός. Τέτοιον Τοτεμισμό η έρευνα έχει βρει στους Μασάι της Ανατολικής Αφρικής, οι οποίοι ζούσαν αποκλειστικά με τα προϊόντα των βοοειδών. Επειδή όμως εδώ λείπουν οι αντιλήψεις περί ενιαίας καταγωγής και ταυτότητας με το ζώο, ο χαρακτηρισμός *Totemismus* δεν είναι κατάλληλος.

Ο Τοτεμισμός δεν είναι μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά μέρος ενός θρησκευτικού κόσμου από ποικίλες παραστάσεις. Αυτόν τον Τοτεμισμό θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε ως *συνήθεια δεσμού με το περιβάλλον*. Ας θυμηθούμε εδώ τις αντιλήψεις των Χερέρο της Νοτιοδυτικής Αφρικής σχετικά με την προέλευση των προγόνων από το δέντρο *Ομουμ-μπορουμ-μπόγκα*, την μεγάλη εκτίμηση προς τα φυτά της μπανάνας που έτρεφαν οι λαοί της Ανατολικής Αφρικής, ή γενικώς τον ρόλο του *δένδρου της ζωής*. Ισχυρότατα όμως επιδρά ο δεσμός του περιβάλλοντος στις αντιλήψεις που έχουν για τα ζώα. Υπάρχουν λατρείες ζώων, οι οποίες

ίσως να έχουν δημιουργηθεί από παραστάσεις περί ψυχών. Δεν είναι σπάνιες οι αντιλήψεις, ότι η «ψυχή» των αρχηγών εισέρχεται σε λιοντάρια ή σε άλλα αιλουροειδή ζώα, ενώ οι ψυχές των λοιπών ανθρώπων σε άλλα ζώα και μάλιστα και σε φίδια. Αν πάλι κατά τις δοξασίες ορισμένων φυλών μερικοί άνθρωποι μεταβάλλονται σε άγρια και αρπακτικά ζώα και φονεύουν άλλους ανθρώπους και συμβολικά ή πραγματικά τους καταβροχθίζουν, τότε μιλούμε περί «*λυκανθρώπων*».

Μεγάλη σημασία έχει για τους κατά φύση ζώντες λαούς, ιδίως τους κυνηγούς, ο λεγόμενος «*Κύριος των ζώων*». Πρόκειται για ένα φανταστικό ή πραγματικό ζώο που είναι αρχηγός των ζώων και τα προστατεύει. Μ' αυτόν πρέπει να έρθει σε συνδιαλλαγές ο κυνηγός, αφού από αυτόν εξαρτάται αν αφήσει ένα ζώο από το ποίμνιό του να φονευθεί. Συχνά το πεπρωμένο ενός ανθρώπου είναι τόσο στενά συνδεδεμένο με το πεπρωμένο ενός ζώου, ώστε και οι δύο είναι υποταγμένοι κάτω από την ίδια μοίρα. Αν πεθάνει το ζώο θα πεθάνει και ο άνθρωπος. Αυτό αποτελεί την πίστη στο λεγόμενο *alter-ego* (το άλλο εγώ), την υποτιθεμένη διπλή φύση ενός προσώπου, η οποία σε παλαιότερα δημοσιεύματα συχνά αποκαλείται *Nagualismus*. Τώρα η έρευνα προτιμά να χρησιμοποιεί τον όρο *Tonalismus* (ατζντεκιστί *tonalli* «πεπρωμένον - τύχη, ψυχή, ημέρα»). Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζεται η εξίσωση της μοίρας του διπλού εγώ. Έναντι τούτου η έκφραση *Nagualismus* χρησιμοποιείται καλύτερα για τη μεταμπίση του ανθρώπου σε ζώο (ατζντεκιστί *naguall* «κάτι το κρυμμένο, καλυμμένο»), η οποία στις φυσικές θρησκείες έχει τη δική της σημασία. Αν κανείς θέλει να περιλάβει σ' ένα όρο όλα τα θρησκευτικά αυτά φαινόμενα που αφορούν τον ρόλο του ζώου στη θρησκεία, έχει στη διάθεσή του τον όρο *Animalismus* (λατιν. *animal* «ζώον»).

Όσα έως εδώ πραγματευθήκαμε, αποτελούν τα πιο σπουδαία φαινόμενα των φυσικών θρησκειών. Στην πραγματικότητα η εικόνα δεν είναι τόσο γενική και ομοιόμορφη. Γεωγραφικοί, φυλετικοί, οικονομικοί και ιστορικοί παράγοντες επιφέρουν διάφορα και ποικίλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Μπορούμε επίσης να διαπιστώσουμε κάποια εξέλιξη των φυσικών θρησκειών. Σε μερικούς τόπους της γης προφανώς ο Τοτεμισμός σε παλαιότερες εποχές είχε ισχυρότερη σημασία. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου, η οποία βέβαια περιλαμβάνει πολλούς οπαδούς των φυσικών θρησκειών, μπορεί να ζημίωσε π.χ. την προγονολατρία. Ποτέ όμως δεν διαπιστώνει ο ερευνητής μόνο έναν τύπο από τις θρησκευτικές αντιλήψεις που εκθέσαμε. Αντίθετα, συναντά ποικίλες μορφές, αντιλήψεις και θρησκευτικές εκδηλώσεις συνδεδεμένες μεταξύ τους, και το γενικό σύμπλεγμα μεγαλώνει καθώς συνδέεται και με τη μαγεία, η οποία μπορεί να συνεταιρίζεται με όλες τις μορφές των φυσικών θρησκειών. Τέλος υπει-

σέρχεται ακόμη ο παράγοντας της επιδράσεως ξένων ανωτέρων θρησκευιών. Έτσι εξηγούνται μερικές παραστάσεις λαών της Δυτικής Αφρικής, π.χ. των Ακάν της Γκάνα, που πιθανώς παρέλαβαν αντιλήψεις της πρόσω Ανατολής.

Σε ποιά ιστορική στιγμή δημιουργήθηκαν οι επιμέρους μορφές δεν κατέστη δυνατόν να καθορισθεί μέχρι σήμερα επιστημονικώς. Μερικοί ερευνητές, όπως είδαμε, φρονούν, ότι στην αρχή γεννήθηκε η μαγεία, από την οποία ξεκίνησε και πραγματοποιήθηκε μια εξέλιξη προς τη θρησκεία: άλλοι ξεκινούν από έναν πρωτομονοθεϊσμό και βλέπουν στα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τα αποτελέσματα ενός εκφυλισμού του. Αυτές όμως και άλλες γνώμες δεν είναι παρά στην ευνοϊκότερή τους περίπτωση απλές θεωρίες ή δηλώσεις, που φέρουν τη σφραγίδα μιας θεολογικής θεωρήσεως ή μιας κοσμοθεωρίας, ιδίως της εξελικτικής.

6. Ο άνθρωπος

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των οπαδών μιας θρησκείας της φύσης είναι, ότι αυτοί ζουν την ολότητα. Ο κατακερματισμός της περιοχής της ζωής τους σε ανεξάρτητες περιφέρειες είναι άγνωστος σ' αυτούς. Γι' αυτό δεν υπάρχει γι' αυτούς διάκριση του κόσμου σε θρησκευτική και κοσμική («βέβηλη») σφαίρα. Το ιδιαίτερο αυτής της ολότητας είναι ότι τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα είναι με πολλαπλούς τρόπους στενά δεμένα με τη θρησκεία. Γι' αυτό ορθά η έρευνα μιλάει για τον θρησκευόντα άνθρωπο της φύσης και τον ονομάζει homo religiosus. Στον άνθρωπο αυτό υστερόβουλη ερώτηση ή αμφιβολία είναι συνήθως άγνωστα πράγματα. Ο καθένας — χωρίς να παραβλάπτονται οι ατομικές γνώμες — ζει και εμφορείται από το γενικό και ενιαίο πνεύμα της φυλής του, από αυτό, θα λέγαμε, που εκφράζει το γνωστό λόγιο της χριστιανικής παραδόσεως: *Quod semper, quod unigue, quod ab omnibus creditur*. Έτσι ο καθένας κατέχει τη θέση του στη θρησκευτική διάρθρωση. Επειδή η πίστη γίνεται δεκτή σαν κάτι το αυτονόητο, για τον λόγο αυτό συναντούμε παντού τη συμπεριφορά που δημιουργείται από αυτή. Σκοπός του ανθρώπου της φύσης είναι να ανθίσταται στη διαρκή απειλή της ζωής. Η «δύναμη της ζωής», που είναι αναγκαία και εν μέρει καθορίζεται από μαγικούς παράγοντες, αποτελεί εν μέρει δωρεά υπερκειμένων δυνάμεων, π.χ. των προγόνων. Σε πολύ ελάχιστο μόνο βαθμό χρησιμοποιούνται ατομικές πράξεις και προσπάθειες για την κατίσχυση επί του περιβάλλοντος.

Μαγικά και θρησκευτικά μέσα χρησιμοποιούνται για να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές δυνάμεις και να τις κάμουν αβλαβείς, ή για να εφελ-

κύσουν κατά το δυνατόν πολλές θετικές δυνάμεις. Κατ' αντίστοιχον τρόπο διαμορφώνεται και η συμπεριφορά αρνητικώς ή θετικώς.

Η αρνητική συμπεριφορά αποδεικνύεται προπαντός με απαγορεύσεις και αποφυγές (*tabu*). Αυτές αφορούν κυρίως στα φαγητά και ισχύουν διαρκώς ή για ορισμένη χρονική περίοδο. Γενικώς σε πολλές γεωργικές φυλές επικρατεί η αντίληψη ότι επιτρέπεται να γευθούν τη νέα συγκομιδή μόνο όταν ο αρχηγός της φυλής, ύστερα από τελετουργίες, αποφανθεί ότι είναι ελεύθερη για την κοσμική χρήση.

Όταν κυριαρχούν τοτεμιστικές αντίληψεις, τότε ορισμένα ζώα ή τμήματά τους γίνονται *tabu* («απαγορευμένα, αποφευκτέα») για ορισμένες φυλές, γένη (συγγένειες εξ αίματος) και πρόσωπα. Οι αποφυγές και απαγορεύσεις επεκτείνονται και στην εξωτερική συμπεριφορά. Η έκταση του δακτύλου προς την κατεύθυνση ενός ανθρώπου ή η ενατένισή του, όπως κατά την ώρα του φαγητού (*κακό μάτι*), είναι επικίνδυνα πράγματα για τον άλλο και γι' αυτό πρέπει να αποφεύγονται. Η πεθεροφοβία θεμελιώνεται στην αντίληψη ότι το μέλος της οικογένειας που αποκτήθηκε διά γάμου προέρχεται από ένα ξένο γένος και γι' αυτό θεωρείται ως φορέας επικίνδυνων δυνάμεων, οι οποίες σε μια ξένη κοινότητα θεωρούνται αυτονοήτως ως δραστικές. Μεγάλο ρόλο παίζουν τα γλωσσικά ταμπού. Το να γνωρίζει κανείς το όνομα ενός ανθρώπου και να το προφέρει μπορεί να σημαίνει ότι εξασκεί επάνω του δύναμη. Στους Ζουλού όλες οι λέξεις γίνονταν ταμπού και αντικαθιστώνταν με συνώνυμα ή νεολογισμούς, τα οποία σ' οποιαδήποτε μορφή, δίχως ετυμολογική συνάφεια, θύμιζαν το όνομα ενός αρχηγού της φυλής ή ενός σεβαστού προσώπου. Από τα πράγματα το πολυχρησιμοποιούμενο προστατευτικό μέσο είναι το φυλακτό (*amulett*, εκ του *amuletum*, αρχικώς «έδесμα»).

Απέναντι στην αρνητική συμπεριφορά γινόταν μια θετική πράξη. Ο φυσικός άνθρωπος ήθελε να αποκτήσει τόσο πολύ, όσο ήταν δυνατό, από τη «δύναμη». Στη μαγική περιοχή μεγάλο ρόλο έπαιζε το φυλακτό - *Talisman* (διά της αραβικής εκ της ελληνικής *τέλεσμα*). Επιπλέον υπάρχει μια πληθώρα από εντολές, οι οποίες καθιστούν δυνατή τη διατήρηση και την αύξηση των δυνάμεων της ζωής. Και ο πολυασκηθείς εξορκισμός υπηρετεί τον αυτό σκοπό. Το πρόσωπο που περιέπεσε στην επήρεια ενός κακού πνεύματος πρέπει να ελευθερωθεί με ένα αντίστοιχο τελετουργικό τυπικό από την αρνητική του κατάσταση, στην οποία έχει δεθεί με το πνεύμα του δαιμονισμού.

Αν κανείς θέλει να χρησιμοποιήσει την συχνά παλαιότερα χρησιμοποιηθείσα λέξη φετίχ (πορτογαλιστί *Feitiço* «φτιαχτό αντικείμενο, φορτισμένο με δύναμη»), τότε θα πρέπει να εννοήσει τα φτιαχτά αντικείμενα που ήταν φυλαχτά, που απέτρεπαν το κακό και προσήλκυαν το καλό. Στη

Δυτική Αφρική η λέξη χρησιμοποιείται ακόμη ως ονομασία ναών πνευμάτων, με την αντίληψη, ότι στο «φορτισμένο με δύναμη φτιαχτό αντικείμενο» ή κοντά του διαμένει ένα πνεύμα.

7. Οι Τελετουργίες

Μεγάλης σπουδαιότητας είναι για τον άνθρωπο της φύσης οι λατρευτικές πράξεις, δηλ. η *τήρηση των τελετουργιών*, που γίνονται προς χάριν ενός όντος, το οποίο βρίσκεται πέρα και πάνω από τον άνθρωπο (πρόγονος, πνεύμα, θεότητα). Εδώ ανήκουν π.χ. γιορτές που γίνονται στην αρχή και στο τέλος του οικονομικού έτους (της εσοδείας), με τις οποίες ευοδώνεται η οικονομική ύπαρξη της κοινότητας. Εδώ μεγάλο ρόλο παίζει η προσευχή, η οποία ως επί το πλείστον συνίσταται από ικεσίες. Την προσευχή την ακολουθούν πανηγυρικές εκδηλώσεις.

Έτσι ο άνθρωπος, αμέσως μόλις ενηλικιωθεί και γίνει με μια σειρά από μνητικές πράξεις πλήρες μέλος της κοινότητας της φυλής, έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει με μαγικά και θρησκευτικά μέσα μια μερίδα της «δυνάμεως» και μ' αυτό τον τρόπο να διασφαλίσει την ύπαρξή του.

Γι' αυτό ακριβώς, η κοινότητα της φυλής ή του λαού, συμπίπτει με τη θρησκευτική κοινότητα. Λεπτομερέστερα, μπορούν να σχηματισθούν και ιδιαίτερες ομάδες, όπως ανδρικοί αλλά ακόμη και γυναικείοι σύνδεσμοι, οι οποίοι συχνά έχουν ένα ιδιαίτερο λατρευτικό ενδιαφέρον. Εδώ π.χ. αξίζει να μνημονευθεί μια κοινότητα λατρών, η οποία δημιουργήθηκε στη Ρουάντα, με κεντρικό δεσμό τον ημίθεο και ήρωα *Ρυανγκόμπε*. Ανάμεσα σ' αυτόν και τους οπαδούς του, οι οποίοι «διακατέχονται» από το πνεύμα του, υπάρχει μια μυστική κοινωνία, η οποία οδηγεί τον άνθρωπο σ' ένα είδος αποθεώσεως. Πολύ συχνά όμως τέτοιες θρησκευτικές κοινότητες δεν ικανοποιούνται με λατρευτικές μόνο ασκήσεις, αλλά επιδιώκουν και πολιτικούς σκοπούς, που σχετίζονται (και κυρίως λίγα χρόνια νωρίτερα σχετίζονταν) με τον αγώνα των αυτοχθόνων κατοίκων της Αφρικής να απαλλαγούν από τη «δουλεία» των λευκών και να αποκτήσουν δικαιώματα ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας. Γι' αυτό ακριβώς μερικές από τις κινήσεις αυτές, όπως π.χ. ο *Σύνδεσμος των Λεοπαρδάλεων* της Δυτικής Αφρικής, είχαν γίνει το φόβητρο της περιοχής και είχαν μεταβληθεί ουσιαστικά σε μυστική κυβέρνηση της χώρας.

Οι πολλές βέβαια φυλές, οι ποικίλες θρησκευτικές τους εκδηλώσεις και λατρείες και οι θρησκευτικοί σύνδεσμοι μας δείχνουν ότι μεταξύ των φυλών υπάρχουν πολλές διαφοροποιήσεις και διακρίσεις και κατά κανόνα δεν κυριαρχεί ισότητα δικαιωμάτων. Αν όμως εγκινηθούμε με προσοχή στη ζωή των κατά φύση ζώντων λαών, θα διαπιστώσουμε ότι οι άνθρωποι της φύσης είναι αυτάρκεις μ' αυτά που η θρησκεία τους τους εξασφαλίζει.

ίσως να έχουν δημιουργηθεί από παραστάσεις περί ψυχών. Δεν είναι σπάνιες οι αντιλήψεις, ότι η «ψυχή» των αρχηγών εισέρχεται σε λιοντάρια ή σε άλλα αιλουροειδή ζώα, ενώ οι ψυχές των λοιπών ανθρώπων σε άλλα ζώα και μάλιστα και σε φίδια. Αν πάλι κατά τις δοξασίες ορισμένων φυλών μερικοί άνθρωποι μεταβάλλονται σε άγρια και αρπακτικά ζώα και φονεύουν άλλους ανθρώπους και συμβολικά ή πραγματικά τους καταβροχθίζουν, τότε μιλούμε περί «λυκανθρώπων».

Μεγάλη σημασία έχει για τους κατά φύση ζώντες λαούς, ιδίως τους κυνηγούς, ο λεγόμενος «*Κύριος των ζώων*». Πρόκειται για ένα φανταστικό ή πραγματικό ζώο που είναι αρχηγός των ζώων και τα προστατεύει. Μ' αυτόν πρέπει να έρθει σε συνδιαλλαγές ο κυνηγός, αφού από αυτόν εξαρτάται αν αφήσει ένα ζώο από το ποίμνιό του να φονευθεί. Συχνά το πεπρωμένο ενός ανθρώπου είναι τόσο στενά συνδεδεμένο με το πεπρωμένο ενός ζώου, ώστε και οι δύο είναι υποταγμένοι κάτω από την ίδια μοίρα. Αν πεθάνει το ζώο θα πεθάνει και ο άνθρωπος. Αυτό αποτελεί την πίστη στο λεγόμενο alter-ego (το άλλο εγώ), την υποτιθεμένη διπλή φύση ενός προσώπου, η οποία σε παλαιότερα δημοσιεύματα συχνά αποκαλείται *Nagualismus*. Τώρα η έρευνα προτιμά να χρησιμοποιεί τον όρο *Tonalismus* (ατζντεκιστί *tonalli* «πεπρωμένον - τύχη, ψυχή, ημέρα»). Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζεται η εξίσωση της μοίρας του διπλού εγώ. Έναντι τούτου η έκφραση *Nagualismus* χρησιμοποιείται καλύτερα για τη μεταμφίεση του ανθρώπου σε ζώο (ατζντεκιστί *paguall* «κάτι το κρυμμένο, καλυμμένο»), η οποία στις φυσικές θρησκείες έχει τη δική της σημασία. Αν κανείς θέλει να περιλάβει σ' ένα όρο όλα τα θρησκευτικά αυτά φαινόμενα που αφορούν τον ρόλο του ζώου στη θρησκεία, έχει στη διάθεσή του τον όρο *Animalismus* (λατιν. *animal* «ζώον»).

Όσα έως εδώ πραγματευθήκαμε, αποτελούν τα πιο σπουδαία φαινόμενα των φυσικών θρησκειών. Στην πραγματικότητα η εικόνα δεν είναι τόσο γενική και ομοιόμορφη. Γεωγραφικοί, φυλετικοί, οικονομικοί και ιστορικοί παράγοντες επιφέρουν διάφορα και ποικίλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Μπορούμε επίσης να διαπιστώσουμε κάποια εξέλιξη των φυσικών θρησκειών. Σε μερικούς τόπους της γης προφανώς ο Τοτεμισμός σε παλαιότερες εποχές είχε ισχυρότερη σημασία. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου, η οποία βέβαια περιλαμβάνει πολλούς οπαδούς των φυσικών θρησκειών, μπορεί να ζημίωσε π.χ. την προγονολατρία. Ποτέ όμως δεν διαπιστώνει ο ερευνητής μόνο έναν τύπο από τις θρησκευτικές αντιλήψεις που εκθέσαμε. Αντίθετα, συναντά ποικίλες μορφές, αντιλήψεις και θρησκευτικές εκδηλώσεις συνδεδεμένες μεταξύ τους, και το γενικό σύμπλεγμα μεγαλώνει καθώς συνδέεται και με τη μαγεία, η οποία μπορεί να συνεταιρίζεται με όλες τις μορφές των φυσικών θρησκειών. Τέλος υπει-

σέρχεται ακόμη ο παράγοντας της επιδράσεως ξένων ανωτέρων θρησκευτών. Έτσι εξηγούνται μερικές παραστάσεις λαών της Δυτικής Αφρικής, π.χ. των Ακάν της Γκάνα, που πιθανώς παρέλαβαν αντιλήψεις της πρόσω Ανατολής.

Σε ποιά ιστορική στιγμή δημιουργήθηκαν οι επιμέρους μορφές δεν κατέστη δυνατόν να καθορισθεί μέχρι σήμερα επιστημονικώς. Μερικοί ερευνητές, όπως είδαμε, φρονούν, ότι στην αρχή γεννήθηκε η μαγεία, από την οποία ξεκίνησε και πραγματοποιήθηκε μια εξέλιξη προς τη θρησκεία· άλλοι ξεκινούν από έναν πρωτομονοθεϊσμό και βλέπουν στα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τα αποτελέσματα ενός εκφυλισμού του. Αυτές όμως και άλλες γνώμες δεν είναι παρά στην ευνοϊκότερή τους περίπτωση απλές θεωρίες ή δηλώσεις, που φέρουν τη σφραγίδα μιας θεολογικής θεωρήσεως ή μιας κοσμοθεωρίας, ιδίως της εξελικτικής.

6. Ο άνθρωπος

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των οπαδών μιας θρησκείας της φύσης είναι, ότι αυτοί ζουν την ολότητα. Ο κατακερματισμός της περιοχής της ζωής τους σε ανεξάρτητες περιφέρειες είναι άγνωστος σ' αυτούς. Γι' αυτό δεν υπάρχει γι' αυτούς διάκριση του κόσμου σε θρησκευτική και κοσμική («βέβηλη») σφαίρα. Το ιδιαίτερο αυτής της ολότητας είναι ότι τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα είναι με πολλαπλούς τρόπους στενά δεμένα με τη θρησκεία. Γι' αυτό ορθά η έρευνα μιλάει για τον θρησκευόντα άνθρωπο της φύσης και τον ονομάζει homo religiosus. Στον άνθρωπο αυτό υστερόβουλη ερώτηση ή αμφιβολία είναι συνήθως άγνωστα πράγματα. Ο καθένας — χωρίς να παραβλάπτονται οι ατομικές γνώμες — ζει και εμφορείται από το γενικό και ενιαίο πνεύμα της φυλής του, από αυτό, θα λέγαμε, που εκφράζει το γνωστό λόγιο της χριστιανικής παραδόσεως: *Quod semper, quod unigue, quod ab omnibus creditur*. Έτσι ο καθένας κατέχει τη θέση του στη θρησκευτική διάρθρωση. Επειδή η πίστη γίνεται δεκτή σαν κάτι το αυτονόητο, για τον λόγο αυτό συναντούμε παντού τη συμπεριφορά που δημιουργείται από αυτή. Σκοπός του ανθρώπου της φύσης είναι να ανθίσταται στη διαρκή απειλή της ζωής. Η «δύναμη της ζωής», που είναι αναγκαία και εν μέρει καθορίζεται από μαγικούς παράγοντες, αποτελεί εν μέρει δωρεά υπερκειμένων δυνάμεων, π.χ. των προγόνων. Σε πολύ ελάχιστο μόνο βαθμό χρησιμοποιούνται ατομικές πράξεις και προσπάθειες για την κατίσχυση επί του περιβάλλοντος.

Μαγικά και θρησκευτικά μέσα χρησιμοποιούνται για να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές δυνάμεις και να τις κάμουν αβλαβείς, ή για να εφελ-

κύσουν κατά το δυνατόν πολλές θετικές δυνάμεις. Κατ' αντίστοιχον τρόπο διαμορφώνεται και η συμπεριφορά αρνητικώς ή θετικώς.

Η αρνητική συμπεριφορά αποδεικνύεται προπαντός με απαγορεύσεις και αποφυγές (*tabu*). Αυτές αφορούν κυρίως στα φαγητά και ισχύουν διαρκώς ή για ορισμένη χρονική περίοδο. Γενικώς σε πολλές γεωργικές φυλές επικρατεί η αντίληψη ότι επιτρέπεται να γευθούν τη νέα συγκομιδή μόνο όταν ο αρχηγός της φυλής, ύστερα από τελετουργίες, αποφανθεί ότι είναι ελεύθερη για την κοσμική χρήση.

Όταν κυριαρχούν τοτεμιστικές αντιλήψεις, τότε ορισμένα ζώα ή τμήματά τους γίνονται *tabu* («απαγορευμένα, αποφευκτέα») για ορισμένες φυλές, γένη (συγγένειες εξ αίματος) και πρόσωπα. Οι αποφυγές και απαγορεύσεις επεκτείνονται και στην εξωτερική συμπεριφορά. Η έκταση του δακτύλου προς την κατεύθυνση ενός ανθρώπου ή η ενατένισή του, όπως κατά την ώρα του φαγητού (*κακό μάτι*), είναι επικίνδυνα πράγματα για τον άλλο και γι' αυτό πρέπει να αποφεύγονται. Η πεθεροφοβία θεμελιώνεται στην αντίληψη ότι το μέλος της οικογένειας που αποκτήθηκε διά γάμου προέρχεται από ένα ξένο γένος και γι' αυτό θεωρείται ως φορέας επικίνδυνων δυνάμεων, οι οποίες σε μια ξένη κοινότητα θεωρούνται αυτονοήτως ως δραστικές. Μεγάλο ρόλο παίζουν τα γλωσσικά ταμπού. Το να γνωρίζει κανείς το όνομα ενός ανθρώπου και να το προφέρει μπορεί να σημαίνει ότι εξασκεί επάνω του δύναμη. Στους Ζουλού όλες οι λέξεις γίνονταν ταμπού και αντικαθιστώνταν με συνώνυμα ή νεολογισμούς, τα οποία σ' οποιαδήποτε μορφή, δίχως ετυμολογική συνάφεια, θύμιζαν το όνομα ενός αρχηγού της φυλής ή ενός σεβαστού προσώπου. Από τα πράγματα το πολυχρησιμοποιούμενο προστατευτικό μέσο είναι το φυλακτό (*amulett*, εκ του *amuletum*, αρχικώς «έδεσμα»).

Απέναντι στην αρνητική συμπεριφορά γινόταν μια θετική πράξη. Ο φυσικός άνθρωπος ήθελε να αποκτήσει τόσο πολύ, όσο ήταν δυνατό, από τη «δύναμη». Στη μαγική περιοχή μεγάλο ρόλο έπαιξε το φυλακτό - *Talisman* (διά της αραβικής εκ της ελληνικής *τέλεσμα*). Επιπλέον υπάρχει μια πληθώρα από εντολές, οι οποίες καθιστούν δυνατή τη διατήρηση και την αύξηση των δυνάμεων της ζωής. Και ο πολυασκηθείς εξορκισμός υπηρετεί τον αυτό σκοπό. Το πρόσωπο που περιέπεσε στην επήρεια ενός κακού πνεύματος πρέπει να ελευθερωθεί με ένα αντίστοιχο τελετουργικό τυπικό από την αρνητική του κατάσταση, στην οποία έχει δεθεί με το πνεύμα του δαιμονισμού.

Αν κανείς θέλει να χρησιμοποιήσει την συχνά παλαιότερα χρησιμοποιηθείσα λέξη φετίχ (πορτογαλιστί *Feitico* «φτιαχτό αντικείμενο, φορτισμένο με δύναμη»), τότε θα πρέπει να εννοήσει τα φτιαχτά αντικείμενα που ήταν φυλαχτά, που απέτρεπαν το κακό και προσήλκνυν το καλό. Στη